

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ДОПИТУ

При розслідуванні злочинів слідчий зустрічається з різними ситуаціями, які потребують від нього сукупності психологічних знань, умінь і навичок. Психологічні знання необхідні йому для здійснення досудового слідства, при проведенні окремих слідчих дій з метою отримання інформації. Допит є однією з найчастіше проваджуваних і досить складних слідчих дій, особливо якщо допитуваними є неповнолітні особи, люди похилого віку, жертви статевих злочинів чи осудні особи з тимчасовими розладами психіки. Використання слідчим психологічних знань може проходити в таких формах, як участь спеціаліста-психолога при проведенні слідчих і судових дій, призначення та проведення судово-психологічної експертизи чи отримання психологічних консультацій.

Проблеми застосування психологічних знань на досудовому слідстві знайшли своє висвітлення в судово-психологічних і криміналістичних працях

таких учених, як О.М. Васильєв, Ю.М. Грошевий, В.І. Комісаров, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, З.І. Митрохіна, М.І. Порубов, В.Ю. Шепітько [Див.: 1-4; 5; 7; 12; 16] та ін. Однак досягнення психологічної науки використовуються в розслідуванні недостатньо. Здебільшого їх використання зводиться до призначення слідчим судово-психологічної експертизи [3, с. 122]. Основна причина цьому – нечітке нормативно-правове закріплення форм застосування психологічних знань, недостатнє визначення компетенції спеціалістів, які беруть участь у слідчих діях, численні дискусії вчених щодо бачення цієї проблеми й надання систематизованих практичних рекомендацій працівникам слідства. Перешкодою залучення психологічних знань у практику є недосконалість організаційних засад такої діяльності, відсутність системи спеціальних психологічних підрозділів, що забезпечували б проведення судово-психологічних експертиз, нада-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

вали б психологічні консультації чи брали участь у слідчих і судових діях [7, с. 257].

Ще однією важливою проблемою є відсутність технічних можливостей для використання допомоги психолога в Україні. Так, поліцейські відділення більшості розвинених зарубіжних країн обладнані кімнатами для допитів зі спеціальним дзеркальним склом і мікрофонами. Це дозволяє психологу при допиті знаходитися за склом, ефективніше спостерігати за допитуваним, давати слідчому рекомендації щодо напрямку допиту, про зміну його тактики, а приховане спілкування між ним і слідчим через мікрофони не порушує атмосферу цього процесу [13, с. 80]. Розташування психолога з зовнішньої сторони кабінету сприяє налагодженню сприятливої психологічної атмосфери допиту.

Згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством України слідчий може використовувати осіб, які володіють психологічними знаннями, в якості спеціаліста (відповідно до ст. 128-1, 270-1 КПК України) та експерта (керуючись статтями 75, 76, 77, 196, 200, 204, 310, 312 КПК). Головна відмінність спеціаліста від експерта полягає в тому, що перший не встановлює нових доказів. Його функцією за ст. 128-1 КПК є

«сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні доказів». Він зобов'язаний «звертати увагу слідчого на обставини, що пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; давати пояснення з приводу спеціальних питань». Експерт надає висновок від свого імені, несе за нього відповідальність (ст. 75 КПК) і з дозволу слідчого може бути присутнім при проведенні допитів та інших слідчих дій і ставити особам, які допитуються, запитання, що стосуються експертизи (ст. 77 КПК України).

Перед слідчим виникає багато питань психологічного змісту, що можуть бути вирішені на достатньо високому науковому рівні без проведення такої складної слідчої дії, як судово-психологічна експертиза. Залучення психолога може суттєво розширити коло вирішуваних питань на підставі даних сучасної наукової психології [6, с. 47]. Правильна організація його діяльності допоможе слідчому у розв'язанні низки практичних завдань, як-от: аналіз матеріалів справи, вивчення особи допитуваного, прогнозування й планування процесу спілкування й можливої поведінки особи, подолання негативного емоційного стану та бар'єрів спілкування [18, с. 20] для встановлення психологічного контакту, надання психологічних рекомендацій

слідчому щодо визначення ним тактики проведення допиту тощо. Але в ст. 128-1 КПК лише зазначено, що слідчий може залучати спеціаліста для участі в проведенні слідчої дії, а в якій саме законом не визначено. Серед учених брак чіткої регламентації вказаного питання в законодавстві знайшов серед учених своїх і прихильників, і супротивників.

Так, О.М. Васильєв і Л.М. Карнєєва, посиляючись на відсутність у законі прямої вказівки на можливість залучення спеціаліста до допиту, не погоджуються з рекомендаціями прихильників протилежної точки зору щодо цього [1, с. 64]. На думку М.І. Порубова, присутність спеціаліста при допиті порушує обстановку довіри між слідчим і допитуваним [12, с. 104]. Кожен учасник спілкування (крім останніх) ускладнює атмосферу психологічного контакту, а присутність спеціаліста чи експерта при допиті може бути розцінена як психологічний тиск на допитуваного [1, с. 104].

Прихильники іншої сторони запевняють, що співробітництво при допиті психолога й слідчого дозволить отримати відомості про типові особливості сприйняття, пам'яті, мислення допитуваного, спрямувати вивчення його особистості залежно від виду вчиненого ним злочину,

одержати рекомендації по встановленню з ним психологічного контакту [13, с. 80], уникнути помилок при оцінці показань неповнолітніх осіб [11, с. 551]. Окремі вчені пропонують не просто використовувати допомогу відповідних спеціалістів при підготовці й проведенні допиту, а й отримувати її в письмовому виді [9, с. 84].

У чинному законодавстві чітка регламентація застосування психологічних знань стосується лише допиту неповнолітнього. Статтями 168 і 438 КПК, законодавець зобов'язав слідчого допитувати неповнолітню особу віком до 14 років обов'язково з присутністю педагога, а при допиті осіб віком від 14 до 16 років його присутність винесена на розсуд слідчого. Законодавець виходить з того, що педагог – це спеціаліст, який володіє знаннями в галузі психології дітей і підлітків, а також професійними навичками спілкування з ними. Але в законі немає вказівок стосовно мети та змісту діяльності педагога, який бере участь у допиті неповнолітнього.

Результати інтерв'ювання й анкетування слідчих показали, що при допитуванні неповнолітніх осіб практичні працівники запрошують як спеціалістів: педагога (94,7 %), лікаря (10,7%), психіатра (11,3 %), психолога

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

(23,3%) [16, с. 9]. Вивчення слідчої практики свідчить, що участь педагога в допитах дітей і підлітків іноді зводиться до їх простої присутності на допиті в якості пасивних наглядців, а слідчі далеко не завжди отримують від них відомості про психологічні особливості допитуваних, які могли б одержати від психолога [6, с. 48]. Педагоги, які не мають досвіду участі в допитах, якщо перед ними не ставляться конкретні практичні професійні завдання, досить формально ставляться до своїх обов'язків. Вони самі ніякують, оскільки участь у цьому процесі для них є незвичною. У такій ситуації присутність педагога є більше перепорою, ніж допомогою у встановленні психологічного контакту з неповнолітнім [4, с. 53].

Е.Б. Мельникова вважає, що при розслідуванні статевих злочинів, у яких потерпілими є неповнолітні особи, небажано запрошувати для участі в допиті вчителя, який знайомий неповнолітньому [10, с. 82]. У таких випадках для одержання найповніших чи достовірних показань допит потерпілої необхідно проводити в присутності психолога або гінеколога жіночої статі, а неповнолітнього гвалтівника – психолога чоловічої статі [13, с. 53].

Із наведеного випливає, що

доцільніше залучати до процесу допиту неповнолітніх психолога, який спеціалізується у відповідній галузі психології. Це пояснюється тим, що його спеціальні знання психолога ґрунтуються на результатах тих наукових досліджень, що розкривають достовірно встановлені закономірності психічної діяльності дітей і підлітків і включають володіння методами об'єктивної діагностики їх індивідуально-психологічних рис [6, с. 48]. З нашого погляду, треба внести зміни в законодавство, які чітко зазначали б необхідність залучати психолога до участі в допиті неповнолітніх осіб віком до 14 років, за розсудом слідчого – віком до 16 років, а при необхідності – будь-яких інших осіб.

Наступні проблеми використання психологічних знань тісно пов'язані з формами їх застосування на практиці. В.І. Комісаров переконаний, що для роз'яснення психологічних аспектів планування і проведення процесуальної дії слідчому потрібна консультація психолога [7, с. 255]. Вона дозволяє розкрити й пояснити психологічні сторони злочину, поведінку осіб, їх особистісні особливості, сутність окремих психологічних концепцій, теорій і підходів, що можуть бути застосовані на практиці. Наприклад, психолог у процесі підготовки до допиту

обговорює зі слідчим: (а) вивчення яких психологічних особливостей допитуваного має значення для встановлення психологічного контакту з ним з огляду на зміст кримінальної справи й ситуацію розслідування; (б) якими способами при проведенні слідчої дії вони можуть бути виявлені; (в) які запитання й у якій формі доцільно ставити перед учасниками слідчої дії. Під час проведення допиту психолог може рекомендувати внести корективи в намічений план допиту, звернути увагу на обставини, що мають значення для вивчення психології допитуваного [8, с. 20]. Є сенс також звертатися за консультацією до психологів і при аналізі змісту відеозапису, із застосуванням якого проводився допит. Це дозволить правильно й ефективно провести повторний допит. Такі консультації можуть бути або епізодичними, або систематичними.

Наступною процесуальною формою є участь психолога у проведенні допиту. Для ефективного залучення знань психолога та його практичної допомоги при допиті слідчому необхідно провести попередню роботу з психологом щодо порядку проведення майбутнього допиту з його участю, отримати психологічні рекомендації щодо налагодження психологічного контакту з допитуваною

особою. Перед допитом неповнолітнього бажано провести попереднє знайомство й бесіду психолога з підлітком у присутності слідчого для налагодження психологічного контакту між ним і психологом [17, с. 407]. Коли допит здійснюється у формі запитань і відповідей, психолог ставить допитуваному запитання лише з дозволу слідчого після того, як той з'ясує все заплановане. Запитання психолога мають стосуватися деталей, щодо яких допитуваний надавав інформацію. У процесі вільної розповіді останнього він уважно слухає його пояснення стосовно спеціальних запитань і за необхідності робить собі помітки, але сам у допит не втручається, навіть якщо допитуваний надає завідомо неправдиві свідчення [15, с. 54]. У необхідних випадках психолог подає знак слідчому й рекомендує йому поставити запитання по-іншому, змінити акцент на ті чи інші обставини [13, с. 82].

При протоколюванні показань неповнолітнього допитуваного участь спеціаліста може допомогти слідчому сформулювати їх тими словами, що відповідають його віку й рівню розвитку [10, с. 85]. Така вимога чітко визначена законом щодо допиту неповнолітнього.

Важливою формою використання психологічних знань є

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

судово-психологічна експертиза. Згідно зі ст. 76 КПК України підставою для її призначення є потреба у визначенні психічного стану допитуваного за наявності по справі даних, що викликають сумнів щодо його осудності. Стаття 204 КПК України зазначає, що слідчий призначає судово-психіатричну експертизу у випадку, коли існують підстави вважати, що особа під час учинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному чи обмежено осудному стані, або після злочину захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії чи керувати ними. Предметом психологічної експертизи є дослідження проявів психіки допитуваного, які не виходять за межі норми. До компетенції такої експертизи слід віднести:

- а) встановлення можливості неповнолітнього, що має ознаки не пов'язаного із психічними хворобами відставання у психічному розвитку, повністю усвідомлювати значення своїх дій і визначення міри їх здатності керуватися ними;
- б) з'ясування здатності свідків і потерпілих з урахуванням їх індивідуально-психологічних і вікових особливостей і рівня психічного розвитку правильно сприймати й надавати пояснення щодо обставин, які мають значення для справи;
- в) надання висновків

щодо знаходження особи в момент учинення злочину в стані фізіологічного афекту;

- г) визначення здатності потерпілих по злочинах про згвалтування (в першу чергу неповнолітніх) розуміти характер та значення вчинених з ними дій і здійснювати опір;
- д) дослідження у суб'єкта індивідуально-психологічних особливостей, що можуть суттєво впливати на зміст і спрямованість дій у конкретній ситуації та ін. [5, с. 270].

Велике значення має психологічна експертиза по справах неповнолітніх осіб. Слідчому належить оцінювати показання неповнолітніх з урахуванням вікових особливостей, які впливають на точність і повноту сприйняття, підвищену сугестивність, схильність до вимислу й фантазування [3, с. 126].

Спираючись на наведене, можемо дійти висновку, що чинне законодавство України потребує внесення певних змін, оскільки в ньому не досить чітко сформульовано форми застосування психологічних знань, не встановлено можливості залучення психолога при допиті на вимогу слідчого, не визначено компетенції психолога й порядку проведення допиту за його участю, недостатньо повно перелічено підстави для призначення судово-психологічної експертизи й не зазначено коло питань, які

можуть бути досліджені під час її проведення. В Україні бракує системи спеціальних психологічних підрозділів, які забезпечували б проведення судово-пси-

хологічних експертиз, могли надавати офіційні психологічні консультації й брали участь у слідчих чи судових діях на вимогу слідчого або судді.

Список літератури: 1. *Васильев А.Н., Карнеева Л.М.* Тактика допроса. – М.: Юрид. лит., 1970. – 208 с. 2. *Васильев А.Н.* Следственная тактика. – М.: Юрид. лит., 1976. – 200 с. 3. *Грошевой Ю.М.* Психологическая экспертиза на предварительном следствии // Криминалистика и судебная экспертиза: Респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. раб. – К.: РИО МВД Украины, 1970. – Вып. 7. – С. 122-128. 4. *Комиссаров В.И.* Научные, правовые и нравственные основы следственной тактики. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. – 122 с. 5. *Конювалова В.Е., Шепитько В.Ю.* Основы юридической психологии: Учебник. – Изд. 2-е. – Харьков: Одиссей, 2006. – 352 с. 6. *Конышева Л.П., Коченов. М.М.* Использование следователем психологических познаний при расследовании дел об изнасиловании несовершеннолетних: Метод. пособ. – М.: ВНИИПП, 1989. – 56 с. 7. *Костицкий М.В.* Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы. – Киев: Выща шк., 1990. – 259 с. 8. *Коченов М.М., Ефимова Н.И., Кривошеев А.С., Ситковская О.Д.* Изучение следователем психологии обвиняемого: Метод. пособ. – М.: ВНИИПП, 1987. – 52 с. 9. *Махов В.Н.* Использование познаний сведущих лиц при расследовании преступлений // Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве. – М.: ВНИИПП, 1980. – С. 47-63. 10. *Мельникова Э.Б.* Участие специалистов в следственных действиях. – М.: Юрид. лит., 1964. – 87 с. 11. *Петечел О.Ю.* Деякі питання використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх потерпілих на досудовому слідстві // Держава і право: Зб. наук. пр: Юрид. і політ. науки. – К.: ІДП НАН України, 2008. – Вып. 39. – С. 550-553. 12. *Порубов Н.И.* Допрос в советском уголовном процессе. – Минск.: Вишэйш. шк., 1973. – 176 с. 13. *Саморока В., Бородкина Т.* О возможности использования специальных знаний в области психологии для проверки достоверности показаний лица в ходе допроса // Уголов. право. – 2006. – Вып. 3. – С. 79-82. 14. *Сорокін В.* Допит неповнолітніх слідчим // Рад. право. – 1972. – № 2. – С. 52-55. 15. *Циркаль В.В.* Некоторые особенности тактики допроса с участием специалиста // Криминалистика и судебная экспертиза: Респ. междувед. науч.-метод. сб. – Киев: Вища шк., 1981. – Вып. 22. – С. 51-54. 16. *Шепитько В.Ю.* Допрос несовершеннолетних: психология и тактика: Автореф дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Харьков, 1991. – 24 с. 17. *Юридическая психология / Сост. и общ. ред. Т.Н. Курбатовой.* – Спб.: Питер, 2001. – 480 с. 18. *Юсупов И.М.* Психология взаимопонимания. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. – 192 с.

Надійшла до редакції 25.12.2008 р.